

Muhammadjon BOLTABOYEV,
 Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti
 E-mail: m_boltaboyev@mail.ru
 Tel: (93) 736 76 90

TATU Farg'ona filiali katta o'qituvchisi, PhD I.Tishabayeva taqrizi asosida

THE SOVIET AUTHORITY'S ATTITUDE TO THE ACTIVITIES OF RELIGIOUS INSTITUTIONS IN THE NSRB AND NSRK IN 1920-1924

Annotation

This article reveals the current government's attitude towards the activities of religious institutions and organizations in the three governing powers that formed in Central Asia at the beginning of the 20th century. Also, the activities of religious institutions and organizations in the NSRB and the NSRK are covered.

Key words: Turkestan ASSR, religious institution, Khorezm People's Soviet Republic, Bukhara People's Soviet Republic, Soviet system, Koshchi alliance, Dahrist policy, propaganda and agitation.

ОТНОШЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ К ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕЛИГИОЗНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В БСР И ЧСР В 1920-1924 ГГ

Аннотация

В данной статье раскрывается отношение действующей власти к деятельности религиозных учреждений и организаций в трех правящих державах, сформировавшихся в Центральной Азии в начале XX века. Также освещена деятельность религиозных учреждений и организаций в НСРБ и НСРХ.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, религиозное учреждение, Хорезмская Народная Советская Республика, Бухарская Народная Советская Республика, советская система, Кошчинский союз, политика даризма, пропаганда и агитация.

SOVET HOKIMIYATINING 1920-1924-YILLARDA BXSР VA XXSRDA DINIY MUASSASALAR FAOLIYATIGA MUNOSABATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asrning boshlarida O'rta Osiyoda tarkib topgan uch boshqaruv hokimiyatida diniy muassasa va tashkilotlar faoliyatiga doir mavjud hukumat munosabati ochib berilgan. Shuningdek, BXSР va XXSRda diniy muassasa va tashkilotlarning faoliyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston ASSR, diniy muassasa, Xorazm xalq Sovet Respublikasi, Buxoro xalq Sovet Respublikasi, Sovet tuzumi, Qo'shchi soyuzi, dahriylik siyosati, propaganda va agitatsiya.

Kirish. XX asrning boshlarida Markaziy Osiyoda tarixan tarkib topgan uch hukumat: Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm xalq Sovet Respublikalari o'rniga milliy-hududiy chegaralanishi o'tkazish orqali yangi davlatlar tuzish fikri 1920-yilning boshlaridayoq o'lka va markazning yevropalik rahbar xodimlari tomonidan rejalashtirilgan edi. O'rta Osiyo davlatlarining har birida o'zbek, turkman, tojik, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq millati vakillarining qo'shilib yashashi, uzoq vaqt davom etgan tarixiy hodisa edi. Lekin, shunga qaramasdan markaz talabi va xohish irodasi bilan 1924-yilning kuzidayoq O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o'tkazilib, Sovet tuzumidagi yangi respublikalarga asos solindi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.Adhamovning "Din ham sho'rolar hukumati" nomli risolasida islom dini qoralanib, sovet hukumatining dinga qarshi siyosati yoqlangan. RSFSR hukumati tomonidan 1918-yil 23-yanvarda chiqarilgan "Cherkovni davlatdan, maktabni cherkovdan ajratish to'g'risida" gi dekreti, uning 13 moddadan iborat ekanligi asarda ko'rsatib o'tilgan. Shu bilan birgalikda muallif mazkur dekret e'lon qilinishini hamda maktab, madrasalarning tugatilishini ijobiy voqea sifatida e'tirof etadi[1].

I.Alimov maqolalarida diniy muassasalarning o'lka ma'naviy-madaniy hayotidagi o'rniga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, muallif izlanishlarida madrasalarga tegishli vaqflar masalasi ham yoritilgan[2].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" gi qonun, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O'zbekiston tarixiga oid qarorlari ushbu tadqiqot ishida nazariy-uslubiy asos vazifasini bajardi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev asarlari, ma'ruza va nutqlarida ilgari surilgan milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi, millat ma'naviyati, milliy, diniy qadriyatlar, vijdon erkinligi, diniy marosimlar, urf-odatlar to'g'risidagi fikrlari, yo'l-yo'riqlari tadqiqotning metodologik asosi bo'lib xizmat qildi.

Maqolada qo'yilgan masalalarni tadqiq qilishda umuminsoniy milliy qadriyatlar ustuvorligiga asoslanib, milliy manfaatlar nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda yondashildi. Tadqiqotni amalga oshirishda tarixiylik, xolisonalik tamoyillariga asoslandi. Bu ilmiy-nazariy, metodologik uslublar tarixiy jarayon va voqealarni bir-biri bilan bog'liq ravishda, ularni keltirib chiqargan tarixiy shart-sharoit bilan uzviy bog'liq holda o'rganishga yordam berdi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston SSR tashkil topishi arafasida RKP(b) Markaziy Komiteti va RSFSR hukumati diniy muassasa va tashkilotlarga munosabatda o'zining 1920-1922-yillardagi nisbatan «yumshoqlik» siyosatini o'zgartirib, RKP (b)ning XII syezdida (1923-yil aprel) dinga qarshi keskin tashviqotni yo'lga qo'yish to'g'risida mahsus rezolyutsiya qabul qilib, unda respublikaning o'n millionlab fuqorolari diniy xurofotlardan uzil-kesil va tamomila forig' bo'lishi alohida qayd qilingan edi[3].

Bu dahriylik siyosatini ommaviy ravishda yuritishga turtki bo'lgan rezolyutsiya ko'p o'tmay O'zbekistonga ham yetib keldi. Holbuki, 1922-yilning yozi va kuzida qabul qilingan, tadqiqotimizning birinchi bandida tahlil qilingan Turkiston avtanom Sovet Respublikasi Ijroiya qo'mitasining "Vaqlar to'g'risida" gi №75, №164, №173-raqamli buyruqlari bilan diniy muassasa va tashkilotlar hamda ularning moddiy asosi bo'lgan vaqf mulklarini tiklash masalasi kun tartibiga qo'yilgan edi.

Milliy davlat chegaralanishi tufayli vujudga kelgan O'zbekiston SSR tarkibidagi sobiq Buxoro va Xorazm xalq Respublikalari ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ham vaqlar hamda diniy muassasa va tashkilotlar ta'sirli mavqega ega bo'lganligini qayd qilish o'rindir.

Turkiston ASSR vaqf mulklarini tiklash bilan bog'liq Turkiston ASSR MIQning I dekreti bilan deyarli bir paytda (1922-yil iyun №75) Buxoro xalq Respublikasida Abdurauf Fitrat tomonidan 19 moddadan iborat "vaqf ishlari" haqidagi maxsus loyiha ishlab chiqilgan edi[4].

Loyihada vaqf mulklari o'tmishda Buxoro xalqining yuksalishiga sabab bo'lgan muhim omil bo'lganligi, vaqfni ahamiyatsiz qoldirmoq xalqimiz manfaati, ruxiyatiga mos kelmasligi bayon qilingan. Vaqf mulklarini (yer, do'kon, saroy, bozor, hovli-joylar...) hukumat solig'idan ozod etib, faqatgina "ushr" solig'i olishligini saqlab, Maorif Nozirligi huzurida Markaziy vaqf mudirligini tuzish, uni besh sho'bag'a bo'lish (diniy, ilmiy, ijara, moliya, xo'jalik) asosiy vaqflarni 6 qismga taqsimlash (masjid va masjid ishlari, maktab va kutubxona, mahkama, oshxona, avlodiy, Makka va Madina vaqflari), mutavallilar faoliyatini nazorat qilib turish, vaqf mudiriyati xazinasini vujudga keltirish (oltin oqcha hisobida) masalalari loyihadan o'rin olgan[5].

Fitrat loyihasi bo'yicha vaqf idoralari har oyda bir marta Maorif Nozirligiga hisobot taqdim etib turishi kerak edi. Milliy davlat chegaralanishi arafasida ham 1924-yilning kuzigacha Respublikadagi vaqf mulklarini to'la hisobga olish uchun imkoniyat bo'lmadi. Bu masala 1923-yil 5-oktabrda bo'lib o'tgan Butun Buxoro vaqf qurultoyi tomonidan vazifa qilib qo'yilgan edi.

To'liq bo'lmagan ma'lumotlarga ko'ra sobiq BXSRRning o'n viloyatidan to'rttasida (Buxoro, Chorjo'y, Qarshi, Karmana) vaqf idorasiga qarashli 276737 tanob yer bo'lgan, ulardan 2.445.753 tanga, hamda 11.418 botmon bug'doy olingan. Vaqf qaramog'ida quyidagi diniy muassasalar: 19 ta jome masjidi, 187 ta mayda masjidlar, 201 ta katta-kichik madrasalar, 57 ta saroy, 10 ta hammom, 23 ta tegirmon, birgina Buxoro shahrini o'zida 1769 ta do'kon, 262 ta hovli-joy, Buxoro shahri va uning atrofida 24 ta bozor joylari bo'lgan[6].

Arxiv hujjatlarining ma'lumoticha XXSRda ham vaqf mulklarining salmog'i milliy davlat chegaralanishi arafasida 471438 tanob yerni tashkil etgan, shundan 70 foiz vaqf yerlari madaniy-ma'rifiy, 30 foizi esa diniy vaqflar bo'lib, umuman Respublikaning ekin maydonlari 1mln 900 ming tanobni tashkil etgan, 1924-yilga kelib, vaqf qaramog'ida 126 ta madrasa, 105 ta qorixonalar bo'lgan[7].

1923-yil oktabrida bo'lib o'tgan Umumxorazm qurultoyi XXSRni XSSR deb nomladi. Qurultoyda qabul qilingan yangi konstitutsiya barcha yerlarni shuningdek, vaqf mulklarini ham umumxalq mulki deb e'lon qildi. Ayniqsa, vaqf mulklarini musodara qilinishi xalq ummasi ichida noroziliklarni keltirib chiqardi. 1924-yilning yanvarida sovet hokimiyatiga qarshi ko'tarilgan umumxalq qo'zg'oloni harbiy kuchlar yordamida bostirildi. Ushbu voqealar Xorazmda kommunistlarni o'zgacha siyosat yuritishiga majbur etdi. 1924-yil aprelda XSSR Markaziy Ijroiya qo'mitasining II sessiyasi IV qurultoy qarorini bekor qilib, vaqf yerlari yana masjid va madrasalar ixtiyoriga qaytarildi.

O'zbekiston SSR tashkil topgandan keyin RKP(b)ning XII syezdida qabul qilingan propaganda, matbuot va agitatsiya masalalari yuzasidan rezolyutsiyasi[8] (1923 yil aprel) va RKP(b)ning XIII syezdida tasdiqlangan "qishloqda ishlash" to'g'risidagi rezolyutsiyasi asosida O'zbekiston kompartiyasining I syezdida "dinga qarshi propaganda va turmush xurofotlariga qarshi kurash"[9] kabi rezolyutsiyalar qabul qilinadi.

Jumladan, "dinga qarshi propaganda" rezolyutsiyasida "partiya va komsomol yacheykalarida, shuningdek partiya klub ishlari (to'garaklarida) dinga qarshi bevosita propagandani yo'lga qo'yish uchun vaqt keldi deb hisoblaydi" kabi jumlar qayd qilingan edi.

Agitatsiya va propaganda ishlariga partiya a'zolari va komsomollarni, partiya va sovet apparati tarkibida faoliyat ko'rsatayotgan ayollarni keng jalb qilish muhimligi alohida uqitirilgan.

Sovet hukumati hali o'zining siyosiy va ma'muriy asoslarini mustahkamlashga ulgurmagan 1920-yillarda, kishilar ongidan dini chiqarib tashlash siyosatini u qadar targ'ibot va tashviqot qilishga jur'at qilmagan, dahriylik siyosatini ijrochilari hisoblangan kommunistlar tarkibida ham asosan diniy e'tiqoddan yuz o'girmagan xodimlar ko'pchilikni tashkil qilar edi. Jumladan, 1923-yilda Buxoro kompartisi a'zolarining 65,5 foizi dinga e'tiqod qiluvchilar bo'lgan. 1923-yil aprel RKP(b) XII syezdi rezolyutsiyasida 30 millionli O'rta Osiyo aholisining asosiy qismi diniy e'tiqod bilan bog'liqligi alohida ta'kidlanadi[10].

Aslida diniy muassasa va tashkilotlarga sinfiyicha yondashuv markazdan 1920-yildayoq avj oldirilgan bo'lib, bu frontga sovet hukumati va kompartiyaning yetakchi arboblari: N.K.Krupskaya, I.I.Skvorsov, B.S.Stepanov, A.V.Lunacharskiy, V.D.Bonch-Bruyevich, P.A.Krasikov, Y.Yaroslavskiy, Y.Rudzutak, A.I.Rikov, N.I.Buxarin, proletar shoir va yozuvchilardan A.M.Gorkiy, V.V.Mayakovskiy, D.Bedniy va hokozolar safarbar qilingan edi.

Dahriylikka da'vat qiluvchi har qanday diniy e'tiqodlarga qarshi kurashga qaratilgan bolsheviklarning dastlabki matbuot organi 1921-yildayoq "Revolyutsiya i serkov" (Inqilob va cherkov), P.A.Krasikov muharrirligi ostida juda katta nusxada chop etila boshlangan edi.

Ushbu jurnalda har qanday dinning xalq uchun zararli ekanligi, "inqilobiy" vazifalarni ado etishda muhim g'ov bo'lishi, dindorlarning monarxiya va eski jamiyat tarafdorlari ekanliklari, diniy muassasa va tashkilotlar faoliyatini qattiq nazorat qilish, ularni qo'poruvchilik, buzg'unchilik o'chog'iga aylanishiga yo'l qo'yimaslik va ayrim ruhoniylar namoyondalarning shaxsini tahqirlovchi maqola, xabarlar e'lon qilib turildi. Nasroniy, islom, yahudiy dinlarini, ayniqsa, diniy bayramlar arafasida "fosh etuvchi" minglab nusxalarda varaqa va plakatlar chop etilib, barcha o'lkalarga tarqatildi.

1922-yilda dahriylik siyosatini targ'ib qiluvchi ikkita gazeta: "Ateist" (15 ming nusxada chiqarilgan, muxarriri A.I.Shpitsberg bo'lgan), "Bezbojnik" (muxarriri Y.Yaroslavskiy) chop etilib, sovet ittifoqining barcha shahar va qishloqlariga ko'p nusxada tarqatilar edi.

1922-yilning oxirida dindor va dinga e'tiqod qiluvchilarni xo'rlash va qo'pol o'rta asrcha haqoratlash tashviqotiga qaratilgan "Bezbojnik" (Xudosiz) jurnalining birinchi soni nashrdan chiqdi.

M.Kostelovskiy muharrirligida chop etilgan mazkur jurnal muqovasida nasroniylik e'tiqodining payg'ambari Iso Masihni masxaralovchi satirik tasvir bo'lib, din va diniy e'tiqodga ishonuvchilar, ruhoniylar "ablax" deb haqoratlangan edi.

20-yillar boshida vujudga kelgan ushbu matbuot organlarining nashrlari diniy tashviqot va targ'ibot olib borishda ish usul va shakllarini o'zaro muvofiqlashtirib bordi. Xudosizlik harakatini tig'i musulmon tashkilotlariga ham qarshi qaratilgan bo'lib, ishchi, dehqon, qizil armiya jangchilariga murojaatlar qabul qilindi. Y.Yaroslavskiyning "Bezbojnik" gazetasi ta'siri kuchayib, uning turli hududlardagi muxbirlari 1924-yilda "Obshestva druzey gazeti Bezbojnik (ODGB)", («Bezbojnik gazetasi jamiyati do'stlari») uyushmasini tuzdilar[11].

1924-yildan Xorazm viloyatida masjidlar faoliyatiga chek qo'yish boshlanganligini ko'ramiz. Bunga sabab dahriylik siyosatining sovet hokimiyati tomonidan yildan-yilga kuchayib borishi edi. Qayd qilingan masjidlarda 15 kishidan 600 kishigacha musulmonlar nomoz o'qish uchun tashrif buyurishgan. Yopib qo'yilgan masjidlarga yaqin masofalarda musulmon muassasasi yo'qligi alohida ta'kidlanadi. Diniy muassasalarga munosabat, kommunistlar qurmoqchi bo'lgan jamiyatdagi o'zgarishlar bilan birga

yonma-yon bordi. 1920-yillar boshidagi ocharchilik natijasida vaqf mulklari, masjid va madrasalardagi boyliklar musodara qilingan bo'lsa, 1925-yilda boshlangan sanoatlashtirish siyosatining asosiy dushmanlaridan biri diniy ullomalar deb qaraldi. Dahriylik tavsifdagi adabiyotlar nashri yildan-yilga ko'payib boraverdi.

1924-1925-yillarda vaqf mulklari va ularning O'zbekiston SSR viloyatlaridagi holati bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar va vaqflarga tegishli bo'lgan diniy muassasa va tashkilotlarning anchagina salmoqqa ega ekanligi hujjatlarda qayd qilingan.

Buxoro viloyatida vaqflarga qarashli yer maydoni juda katta salmoqqa ega bo'lib, sovet hokimiyatining O'zbekiston SSRda yer-suv islohoti o'tkazish davrida o'z ta'sirini o'tkaza boshlagan.

1924-1925 budjet yilida Buxoro diniy vaqflariga qarashli yer miqdori 161 tanob bo'lib, bu yerlar vaqfchi dehqonlarga ijaraga berilgan, ulardan esa hosilni 10 foiz miqdorida yagona qishloq xo'jaligi solig'i olingan. Umuman bu yillarda Buxoro vaqflarining daromadi 882 889 so'm bo'lgan[12].

Buxoro vaqf mulklariga qarashli diniy muassasa va tashkilotlarning soni ham salmoqli bo'lib, 231 ta madrasa, 429 ta eski usuldagi diniy maktablar, 133 ta qabriston, 199 ta qorixona binolari, 2306 ta masjid, 66 ta mahsuri vaqflar hamda 4 ta aralash vaqf muassasalari bo'lgan.

Bundan tashqari 1925-yil 1-yanvardan Buxoroda diniy maktab va madrasalar uchun 60 ta o'quvchi ta'lim oladigan o'qituvchilar tayyorlov kurslari tashkil qilingan.

Buxoro diniy maktab o'quvchilari.

Bu davrda Xorazm viloyati vaqf mulklari va ularga tegishli bo'lgan muassasa va tashkilotlarning ham madaniy-maorifiy rivojida mavqeyi past bo'lmagan.

Xorazmda Buxoroga nisbatan son jihatidan diniy muassasalar va vaqf mulklar miqdori barcha sohalarda oz miqdorni tashkil etgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, sovet hukumati oktabr to'ntarishining dastlabki kunlaridan boshlab bolsheviklar partiyasi dasturidan, marksizmning materialistik dunyoqarashi g'oyasidan, ya'ni dini inkor etish, tugatish g'oyasidan kelib chiqib dinga munosabatda bo'ldi. Chor hukumati Turkistonda islomni ijtimoiy-siyosiy hayotdan siqib chiqarish siyosatini amalga oshirgan bo'lsalar-da, amalda bu siyosatni juda ehtiyotkorlik bilan qo'llaganlar va musulmon ruhoniylarga oshkora qarshi chiqishdan o'zlarini tiyganlar. Lekin asosan chor hukumatining Turkistonda amalga oshirgan yo'lini davom ettirgan sovet hukumati din sohasida boshqacha siyosat yurgazdi, dini ochiqdan-ochiq ta'qiqladi. Eski maktab, madrasa, masjidlarni qo'llab-quvvatlashdan bosh tortdi. Bunday siyosat natijasida diniy tashkilotlarni moddiy asosi hisoblangan vaqf mulklari, maktab, madrasalar tugatildi. Ko'plab masjidlar yopildi, ayrim qolgan masjidlar davlat tomonidan tan olinmadi, ularning faoliyat ko'rsatishiga rasman ruxsat berilmadi.

ADABIYOTLAR

1. Адхамов А. Дин ҳам шўролар ҳукумати. Тошкент-Самарқанд: Ўзнашр, 1929. – Б. 24-42.
2. Алимов И.А. Левацкие перегибы в решении религиозного вопроса в ТАССР // Общественные науки в Узбекистане.- Ташкент, 1991. – №1. С. 31-40; Унинг ўзи. Из истории решения вакфного вопроса в первые годы Советской власти в Узбекистане // Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. -Т.: Фан, 1991. – С. 239-254; Унинг ўзи. Эски мактаб ислохоти ташаббускори // Халқ таълими.-Тошкент, 1993. – № 10-12. Б. 5-8; Унинг ўзи. Отношение Советского правительства Туркестанской АССР к религиозным мактабам и медресе (1917-1924 гг) // Вестник Ошского Государственного Университета, Ош., 2004. – С. 211-219.
3. Қонун, дин, черков. Т.: Ўзбекистон, 1987. – Б. 49-50.
4. Бухоро ахбори. 88 сон, 1922, 29 июнь (араб имлосида). 88 сон, 1922, 5 июль
5. Бухоро ахбори. 90 сон, 1922, 8 июль; 90 сон, 1922, 15 июль.
6. Бухоро ахбори. 212 сон, 1923, 10 октябрь рўйхат, Озод Бухоро, 1-сон, 1923, 16 октябрь.
7. Казаков Э. Политика привольства Хорезмской Республики в отношении исламской веры и служителей культа (1920-1924 гг.) Автореф. дис. ... кан. ист. наук. Т., 2001. – С. 21,25.
8. КПСС съездлари, конференциялари ва Марказий комитет пленумларининг резолюция, қарорлари. Т., 1981, II-том. – С. 492-493.
9. Ўзбекистон коммунистик партияси съездларининг резолюция ва қарорлари. Т., 1957, I-том. – С. 48, 50, 51.
10. Алексеев В. Илюзия и догмы. М.: Политиздат, 1991.– С. 275.
11. Наука и религии. 1985. № 12. – С. 19.
12. ЎЗР МДА, 94-фонд, 1-рўйхат, 332-иш. 14-варак.